

УДК: 159.922.736.4; 159.942.2

orcid.org/0000-0002-2685-5475

orcid.org/0000-0002-3931-5590

doi.org/10.5281/zenodo.400599

М.А. Кузнецов, О.С. Галата
Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

ОСОБЛИВОСТІ СТРАХІВ У НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ

Розглянуті види страхів у підлітків, які проявляються в їх навчальній діяльності. Виявлена структура шкільних страхів, фактори їх прояву в процесі навчання. Вивчений взаємозв'язок шкільних страхів з песимістичним атрибутивним стилем і емоційним ставленням до навчання у підлітків.

Ключові слова: страх, шкільні страхи, навчальна діяльність підлітка, атрибутивний стиль, емоційне ставлення до навчальної діяльності.

М.А. Кузнецов, О.С. Галата ОСОБЕННОСТИ СТРАХОВ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Рассмотрены виды страхов у подростков, которые проявляются в их учебной деятельности. Выявлена структура школьных страхов, факторы их проявления в процессе учебной деятельности. Изучена взаимосвязь школьных страхов с пессимистическим атрибутивным стилем и эмоциональным отношением к учебе у подростков.

Ключевые слова: страх, школьные страхи, учебная деятельность подростка, атрибутивный стиль, эмоциональное отношение к учебной деятельности.

М.А. Kuznetsov, O.S. Halata FEATURES OF FEARS ARE IN EDUCATIONAL ACTIVITY OF TEENAGERS

The types of fears at teenagers that show up in their educational activity are considered. The structure of school fears, factors of their display, in the process of educational activity is studied. Intercommunication of school fears with pessimistic attributive style and emotional attitude toward studies for teenagers is studied.

Keywords: fear, school fears, educational activity of teenager, attributive style, emotional attitude toward educational activity.

Постановка проблеми. Шкільні роки є важливим етапом у житті людини, впродовж якого активно формується особистість, відбувається психічний розвиток, який нерідко супроводжується наявністю дитячих страхів, в тому числі і шкільних. Шкільні страхи, стримуючи пізнавальні

потреби дитини, можуть виступати серйозною перешкодою у гармонійному розвитку, заважати повноцінній соціалізації і виступати передумовою невротизації дитини [1; 3; 5 – 7; 10-13; 15; 16; 17; 20].

Переважаюча кількість психологічних досліджень, що присвячені проблемі страхів, зосереджені на вивченні їх вікових особливостей у дітей, та незначна кількість праць певною мірою спрямована на дослідження шкільних страхів (І.В. Бабарикіна, О.І. Захаров, Н.В. Карпенко, М.А. Кузнецов, Є.В. Лісіна, Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна, Є.В. Новикова, В.С. Шаповалова та ін.).

Проблема шкільних страхів становить інтерес для психологічної науки, оскільки її розробка є надзвичайно актуальною та важливою для вирішення цілої низки питань освітянської практики, зокрема, пов'язаною з успішною адаптацією дитини до школи, а також попередженням виникнення в неї невротичних проявів, які пов'язані з відвідуванням школи й неадекватною поведінкою вчителів і батьків. Актуальність такого дослідження визначена необхідністю запобігання розвитку шкільних страхів у підлітковому віці, що дасть можливість розвивати пізнавальний інтерес учнів у процесі навчання. Від розв'язання цієї проблеми залежить ефективність навчальної діяльності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Тривога та страхи – часті супутники підліткового віку. За дослідженням В.Р. Кисловської, молодші підлітки проявляють найбільшу тривожність у спілкуванні з однокласниками та батьками, а найменшу – коли спілкуються з вчителями та незнайомими дорослими. Старші підлітки проявляють значну тривожність в усіх сферах свого життя, особливо у спілкуванні з батьками та вчителями [18].

Підлітки часто відчують самотність, що є наслідком ускладнення особистості та її становлення. Таке почуття спонукає підлітків до спілкування і групування з однолітками. Така поведінка дозволяє їм відшукати те, чого не вистачає у спілкуванні з батьками та старшими – визнання своєї значущості та звільнення від нудьги. Але, незважаючи на комунікацію з однолітками, підлітки часто відчують дефіцит спілкування, емоційного тепла та підтримки з боку дорослих. Це значною мірою впливає на появу тривог та страхів [9].

Досить сильне джерело шкільних страхів формує у підлітків учитель, адже підліток дуже чутливий до оцінних суджень учителів. Інтерес до навчання послаблюється, якщо вчителі проявляють нетактовність, несправедливо оцінюють знання учнів, применшують успіхи одних і переоцінюють інших учнів, може викликати страх авторитарний стиль учителя, чи травмуючі ситуації які з ним пов'язані [14].

Частіше у гарних учителів не буває занадто тривожних дітей: якщо

тривожність з'явилася до школи, у школі вона знижується, втрачає свою гостроту. Це трапляється через те, що організація навчальної діяльності в таких учителів виключає опору на почуття страху. Навпаки, вони бачать свою задачу в тому, щоб повернути дитині впевненість у своїх силах [19].

Міжособистісні відносини підлітків – ще одне джерело страхів та тривоги. Саме стосунки між однолітками значною мірою впливають на самооцінку підлітка. Як зазначає Т.М.Титаренко, джерелом тривоги та страхів є різниця між тим, як підліток оцінює себе та тим, як його оцінюють інші. Різниця між самооцінкою та оцінками інших є важливим джерелом страхів. Зростання потреби у незалежності робить відношення підлітка в сім'ї і в школі напруженими, жадова волі від зовнішнього контролю створює умови для появи і зростання тривожності, страху [8].

Одним з чинників та причин формування шкільних страхів та тривожності підлітків є індивідуальний стиль пояснення успіхів та невдач, тобто атрибутивний стиль особистості. Під атрибутивним стилем розуміється характерний спосіб, яким люди пояснюють собі причини різних подій. М. Селігман виділив оптимістичний і песимістичний атрибутивні стилі, звернувши увагу на асиметричність сприйняття позитивних і негативних подій, які характерні для людей в стані психологічного благополуччя [21]. Песимістичний атрибутивний стиль характеризується поясненням несприятливих подій (невдач) особистими (тобто внутрішніми), постійними і глобальними характеристиками, а успіхів протилежним чином — тимчасовими, що відносяться до конкретної області та викликаними зовнішніми причинами. Оптимістичний атрибутивний стиль характеризувався поясненням невдач як обумовлених зовнішніми (звинувачення інших), тимчасовими і конкретними причинами, а успіхів – як викликаними постійними, універсальними і внутрішніми (особистими) причинами [4].

Завданнями нашого емпіричного дослідження було: 1) виявити структуру шкільних страхів підлітків, 2) вивчити причини шкільних страхів підлітків, та 3) виявити взаємозв'язок атрибутивних стилів особистості школяра з різноманітними шкільними страхами.

Для розв'язання завдань були використані такі **методики**:

1. Опитувальник «Список страхів» М.А. Кузнецова, І.В. Бабарікіної [11], за допомогою якого фіксуються страхи, які найяскравіше проявляються у шкільному житті.

2. Методика емоційного ставлення до навчання А.Д. Андрєєвої [2], яка надає можливість виявлення прихованих емоційних компонентів навчальної діяльності (емоційних настанов школярів).

3. Дитячий опитувальник оптимістично-песимістичного стилю пояснення Т.О. Гордєєвої, О.В.Крилової [4] (модифікація тесту CASQ М. Селігмана, за допомогою якої можна дослідити стилі пояснення успіхів та

невдач, діагностувати особливості оптимістичного атрибутивного стилю у двох областях – в області позитивних та негативних життєвих ситуацій).

У емпіричному дослідженні взяли участь учні 8-х та 9-х класів ліцею № 1 м. Хорола, Хорольського району, Полтавської області, всього 40 осіб, з них 18 жіночої статі та 22 – чоловічої, віком від 13 до 15 років.

Результати та їх обговорення.

Для виявлення *структури* шкільних страхів результати тестування за допомогою методики «Список страхів» М.А. Кузнецова, І.В. Бабарикіної були оброблені на комп'ютері з використанням процедури кластерного аналізу (за допомогою програми Statistica 10.0). Для виділення груп страхів використовувався ієрархічний агломеративний метод (метод деревовидної класифікації). Кластеризація була реалізована за методом Уорда. Кількість виділених кластерів визначалася за критерієм «значимого скачка коефіцієнта злиття». На рис. 1 зображена дендрограма, отримана в результаті кластеризації даних методики «Список страхів».

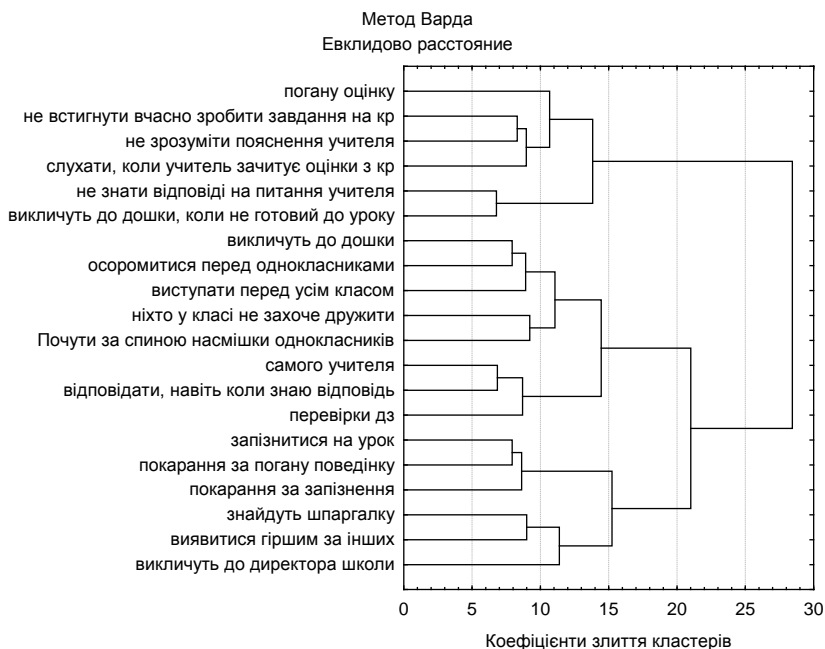

Рис. 1. Кластерна структура шкільних страхів підлітків.

У даній дендрограмі 3 кластери: I – *«боюсь отримати погану оцінку – боюсь, що викличуть до дошки, коли не готовий до уроку»*, II кластер розбитий на два підкластери – 1 – *«боюсь, що викличуть до дошки – боюсь почути за спиною насмійки однокласників»*, 2 – *«боюсь самого учителя – боюсь перевірки домашнього завдання»*, III – *«боюсь запізнитися на урок – боюсь, що викличуть до директора школи»*.

Кластер I має досить однорідну структуру, його можна назвати «Взаємодносини учня та учителя». Тут об'єднуються страхи отримати погану оцінку, не встигнути вчасно зробити завдання на контрольну роботу, не зрозуміти пояснень учителя, страх слухати коли учитель зачитує оцінки з контрольної роботи, не знати відповіді на питання учителя та страх бути викликаним до дошки, коли не готовий до уроку. Даний кластер показує нам, що постань учителя грає велику роль у розвитку шкільних страхів у підлітків так як від учителя багато в чому залежить ставлення до учня, і правильна взаємодія учителя з учнями зменшує емоційне напруження та формування шкільної тривожності.

Кластер II виділяється дуже неоднорідною структурою. У його складі ми можемо виділити 2 підкластери. Перший підкластер можна умовно назвати «Страхи пов'язані з однокласниками чи страх соціального неприйняття». Сюди входять страхи: осоромитися перед однокласниками, виступати перед однокласниками, бути викликаним до дошки, страх, що ніхто не захоче дружити з даним учнем та почути за спиною посмішки однокласників. Усі ці ствердження виражають страх бути неприйнятним у колективі однокласників. Аналізуючи дану інформацію, можна сказати, що учні побоюються втратити гарні взаємини з однокласниками, такі страхи формуються під впливом невпевненості в собі та страху втратити авторитет перед однолітками. Можна сказати, що страх виглядати незручно в очах однокласників грає також велику роль у формуванні страху школи загалом. Другий підкластер даного кластеру має досить схожу структуру з I кластером, і його також можна назвати «Страхи, пов'язані з учителем». У даному підкластері об'єднуються страх самого учителя, відповідати, навіть коли учень знає відповідь та страх перевірки домашнього завдання.

Страхи, які увійшли до III кластеру, можна об'єднати назвою «Дисциплінарні помилки». До його складу увійшли такі страхи, як страх запізнитися на урок, покарання за погану поведінку, покарання за погану поведінку, покарання за запізнення, страх, що знайдуть шпаргалку, страх виявитися гіршим за інших, страх того, що викличуть до директора школи. Тобто дані страхи пов'язані з помилками під час навчання, та покарання за ці помилки. Але у даному кластері присутній страх виявитися гіршим за інших, що більш характерно для II кластеру, але поясненням присутно-

сті даного страху в цьому кластері може бути те, що даний страх тісно переплітається з покаранням. Тобто що у стереотипному мисленні школярів страх виявитися гіршим за інших є покаранням за погану поведінку.

Далі для виявлення невеликої *групи латентних причин (предикторів) шкільних страхів* підлітків ми застосували факторний аналіз, за допомогою якого згрупували певні види страхів в фактори.

Таблиця 1

Факторна структура шкільних страхів підлітків

Види страхів	Фактори			
	I – «Однокласники»	II – «Неякісна підготовка до уроків»	III – «Неготовність до навчальної діяльності»	IV – «Неякісна самоорганізація»
погану оцінку		0,667		
викличуть до дошки			0,684	
не знати відповіді на питання учителя			0,739	
самого учителя			0,711	
осоромитися перед однокласниками	0,742			
запізнитися на урок				0,780
покарання за запізнення				0,795
покарання за погану поведінку				0,766
перевірки домашнього завдання			0,672	
викличуть до дошки, коли не готовий до уроку			0,845	
ніхто у класі не захоче дружити	0,785			
не встигнути вчасно зробити завдання на к. р.		0,752		
знайдуть шпаргалку		0,772		
відповідати, навіть коли знаю відповідь	0,532			
виявитися гіршим за інших		0,501		
слухати, коли учитель зачитує оцінки з к. р.		0,699		
не зрозуміти пояснення учителя		0,671		
виступати перед усім класом	0,768			
викличуть до директора школи		0,576		
почути за спиною насмішки однокласників	0,777			
Факторна вага	3,574	3,542	3,466	2,821
Доля (%) загальної дисперсії	17,9	17,7	17,3	14,1

Примітка: в таблиці представлені тільки ті змінні, які корелюють з факторами на значимому рівні; «к. р.» – контрольна робота.

В таблиці 1 представлені відображені фактори, які впливають на розвиток шкільних страхів в групі учнів 9-х та 8-х класів, на основі проведеної методики «Список страхів».

Під час роботи удалось виділити чотири фактори, які впливають на формування шкільних страхів підлітків. Перший фактор (17,9% загальної дисперсії) який умовно можна назвати «*Однокласники, як джерело страхів*», включає в себе види страхів, які формуються у колективі учнів, а саме осоромлення перед однокласниками, насмішки однокласників, виступати перед класом та інші. Даний фактор формується під впливом соціалізації особистості і грає досить велику роль у житті підлітків, адже вагоме місце в ведучій діяльності підлітків займає саме спілкування один з одним, і бути не прийнятним колективом – одна з причин розвитку шкільних страхів загалом.

Другий виділений фактор «*Неякісна підготовка до уроків*» свідчить про наявність у підлітків шкільних страхів, які викликані ситуацією оцінювання знань, та їх перевірку.

Даний фактор пояснює 17,7 % загальної дисперсії і включає в себе страх поганої оцінки, не зрозуміти пояснень учителя, слухати коли учитель зачитує оцінки з контрольної роботи. Даний вид шкільних страхів підлітків може обґрунтовуватись особистісними якостями, упевненістю у власних силах та у собі, неможливістю відстояти свою точку зору та особистісною тривожністю.

Третій фактор в структурі шкільних страхів підлітків (17,3% загальної дисперсії) пов'язаний безпосередньо з не підготовкою до уроків і має назву «*Неготовність до навчальної діяльності*». Цей фактор об'єднує страхи, як: бути викликаний до дошки, не знати відповіді на питання учителя, самого учителя, перевірки домашнього завдання, та бути викликаним до дошки, коли не готовий. Дані страхи виражаються у неефективності, нездатності налаштуватися на роботу в емоційному плані, не підготовленості до сприймання нового матеріалу на уроках та наступній поганій підготовці до уроку.

Четвертий фактор, який був виявлений в структурі шкільних страхів підлітків, отримав умовну назву «*Неякісна самоорганізація*», так як включає в себе страх запізнення на урок, покарання за запізнення та покарання за погану поведінку. Таким чином, учням необхідно оволодіти не лише способами ефективного засвоєння знань, але і методами психоемоційної саморегуляції, створення діяльнісного настрою та навичками самоконтролю.

Наступним завданням нашого дослідження було визначення взаємозв'язку між шкільними страхами та атрибутивним стилем школярів. Обчислювалися коефіцієнти лінійної кореляції (статистичний коефіцієнт

r_{xy} К. Пірсона) між показниками окремих страхів з одного боку, та результатами, отриманими за методикою Дитячого опитувальника оптимістично-песимістичного стилю пояснення – з іншого. Отримані результати (см. табл. 2), дають нам змогу проаналізувати взаємозв'язок різних видів страху та песимістичного стилю поясненню успіху та невдач. Так, страх слухати, коли учитель зачитує оцінки з контрольної роботи є статистично пов'язаним з песимістичним стилем пояснення невдач ($r_{xy} = -0,25, p \leq 0,05$). Песимістичний стиль пояснення невдач свідчить про те, що підліток пояснює несприятливі події особистими, тобто внутрішніми, постійними і глобальними характеристиками, а обернений зв'язок говорить, що даний страх (слухати коли учитель зачитує оцінки з контрольної роботи) пояснюється тим, що чим більш песимістичніше дитина пояснює свої невдачі тим менше вона боїться слухати оцінки за написану контрольну роботу.

Таблиця 2

Взаємозв'язок (r_{xy}) шкільних страхів та атрибутивних стилів підлітків,
N = 40

Шкільні страхи («Я боюсь...»)	Песимістичне пояснення	
	успіху	невдачі
погану оцінку	0,04	-0,05
викличуть до дошки	0,20*	-0,06
не знати відповіді на питання учителя	0,36*	-0,00
самого учителя	0,18	-0,05
осоромитися перед однокласниками	0,19	0,10
запізнитися на урок	0,11	0,06
покарання за запізнення	0,12	0,15
покарання за погану поведінку	0,13	0,12
перевірки домашнього завдання	-0,04	-0,18
викличуть до дошки, коли не готовий до уроку	0,26*	-0,09
ніхто у класі не захоче дружити	0,23*	0,16
не встигнути вчасно зробити завдання на к. р.	0,10	-0,09
знайдуть шпаргалку	-0,02	-0,15
відповідати, навіть коли знаю відповідь	0,23*	0,02
виявитися гіршим за інших	-0,07	-0,07
слухати, коли учитель зачитує оцінки з к. р.	0,03	-0,25*
не зрозуміти пояснення учителя	-0,00	-0,06
виступати перед усім класом	0,16	0,11
викличуть до директора школи	-0,06	-0,03
почую за спиною насмішки однокласників	0,11	0,07

Примітка: * – $p \leq 0,05$; «к. р.» – контрольна робота.

Песимізм у ситуаціях успіху позитивно корелює з страхом, що викличуть до дошки ($r_{xy} = 0,20$, $p \leq 0,05$), це може пояснюватись тим, що учні які негативно та песимістично оцінюють свої успіхи схильні розуміти події як тимчасові, які залежать від конкретної ситуації. Страх, що викличуть до дошки, коли не готовий до уроку також позитивно корелює з песимістичним стилем пояснення успіху ($r_{xy} = 0,26$, $p \leq 0,05$), і також залежить від вище описаних факторів.

Страх не знати відповіді на питання учителя ($r_{xy} = 0,36$, $p \leq 0,05$) і страх відповідати навіть коли дитина знає відповідь ($r_{xy} = 0,23$, $p \leq 0,05$) також позитивно пов'язані з песимістичним стилем пояснення успіху, це говорить про те, що чим більше дитина боїться не дати відповіді на питання учителя, та і відповідати взагалі – тим більше вона пояснює всі події через призму того, що ці події тимчасові, та викликані зовнішніми причинами, які не піддаються контролю та не залежать від самої дитини. Варто відмітити, що дані страхи являються страхами соціального приниження, тому яскраве вираження таких страхів серед учнів не додає їм впевненості у стосунках з іншими учнями та при відповіді на уроках. Песимістичний стиль пояснення успіху також позитивно корелює з страхом того, що з учнем ніхто не захоче дружити у класі ($r_{xy} = 0,23$, $p \leq 0,05$). Даний страх діти також не пов'язують з власною особистістю, та не схильні вірити, що даний фактор можна контролювати. Тобто із зростанням страху, що ніхто у класі не захоче дружити з дитиною, зростає рівень песимізму у ситуаціях успіху.

З іншими страхами не виявлено жодних статистично значимих зв'язків серед учнів 8-х та 9-х класів.

Для порівняння «фонового» і «навчального» *емоційного стану* підлітків використовувалась методика емоційного ставлення до навчання А.Д. Андрєєвої. Обчислювалися коефіцієнти лінійної кореляції (статистичний коефіцієнт r_{xy} К. Пірсона) між поняттями опитувальника «Список страхів» з одного боку, та результатами, отриманими за методикою «Емоційного ставлення до навчання А.Д. Андрєєвої» – з іншого. У таблиці 3 представлені результати кореляційного аналізу, на основі якого можна сказати, що найбільше шкільних страхів формується під впливом ситуативної тривожності на уроці. Тривожність під час навчальних занять позитивно корелює з наступними страхами: страх що викличуть до дошки ($r_{xy} = 0,37$ при $p \leq 0,05$), страх не знати відповіді на питання учителя ($r_{xy} = 0,37$ при $p \leq 0,05$), самого учителя ($r_{xy} = 0,39$ при $p \leq 0,05$), викличуть до дошки, коли не готовий до уроку ($r_{xy} = 0,39$ при $p \leq 0,05$), не зрозуміти пояснень учителя ($r_{xy} = 0,34$ при $p \leq 0,05$).

Дані страхи пов'язані з успішністю, і можна сказати, що у дітей з гіршою успішністю збільшується тривожність. Це свідчить про те, що ус-

підприємство у навчанні для підлітків є важливою складовою частиною емоційного благополуччя та гарного становища серед однолітків, а невідповідності у навчанні учні, відповідно, часто почуваються неспокійно. Отримані дані свідчать, що чим більше дитина відчуває тривожність на уроках тим більше вона переживає ці страхи. Тісний кореляційний зв'язок виявлений між тривожністю у навчальних ситуаціях та страхом запізнитися на урок ($r_{xy} = 0,35$ при $p \leq 0,05$), страх покарання за погану поведінку ($r_{xy} = 0,32$ при $p \leq 0,05$), страхом виступати перед усім класом ($r_{xy} = 0,37$ при $p \leq 0,05$), страх слухати коли учитель зачитує оцінки з контрольної роботи ($r_{xy} = 0,46$ при $p \leq 0,01$). Дані види шкільних страхів свідчать, що чим вища тривожність на уроці тим швидше та інтенсивніше формуються дані види страхів у підлітків.

Таблиця 3

Взаємозв'язок шкільних страхів та емоційного ставлення до навчання учнів, N=40

Шкільні страхи («Я боюсь...»)	Показники опитувальника А.Д. Андреевої					
	Тривожність	Пізнавальна активність	Негативні емоц. переживання	Тривожність-II	Пізнавальна активність-II	Негативні емоц. переживання-II
погану оцінку	0,22	0,32*	0,24	0,23	0,34*	-0,19
викличуть до дошки	0,35*	-0,44**	0,02	0,37*	-0,34*	0,08
не знати відповіді на питання учителя	0,15	-0,12	0,07	0,37*	-0,07	-0,06
самого учителя	0,26	-0,15	0,06	0,39*	-0,21	0,16
осоромитися перед однокласниками	0,07	-0,29	-0,03	0,14	-0,13	-0,06
запізнитися на урок	0,20	-0,23	-0,02	0,35*	-0,23	0,03
покарання за запізнення	0,34*	-0,31*	0,16	0,11	-0,20	0,15
покарання за погану поведінку	0,13	-0,10	0,28	0,32*	-0,11	0,02
перевірки домашнього завдання	0,34*	-0,35*	0,26	0,44**	-0,43**	0,24
викличуть до дошки, коли не готовий до уроку	0,28	-0,14	0,07	0,39*	-0,08	0,16
ніхто у класі не захоче дружити	0,31*	-0,20	0,16	0,23	-0,15	0,14
не встигнути вчасно зробити завдання на к. р.	0,20	0,07	0,38*	0,20	0,00	-0,18
знайдуть шпаргалку	-0,06	0,07	0,20	0,12	0,05	-0,15
відповідати, навіть коли знаю відповідь	0,04	-0,34*	-0,04	0,09	-0,21	-0,20
виявитися гіршим за інших	0,24	-0,13	0,31*	0,47**	-0,19	0,17
слухати, коли учитель зачитує оцінки з к. р.	0,20	-0,01	0,26	0,46**	-0,17	-0,14
не зрозуміти пояснення учителя	0,37*	-0,05	0,41**	0,34*	-0,04	-0,02
виступати перед усім класом	0,19	-0,14	0,13	0,37*	-0,20	0,20
викличуть до директора школи	0,02	0,01	0,16	0,01	0,07	-0,11
почути за спиною намішки однокласників	0,29	-0,09	0,16	0,26	-0,13	0,06

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; «к. р.» – контрольна робота.

Високу значущість показав кореляційний зв'язок між ситуативною тривожністю та страхом перевірки домашнього завдання ($r_{xy} = 0,44$ при $p \leq 0,01$). Також тривожність на уроці статистично пов'язана з страхом виявитися гіршим за інших ($r_{xy} = 0,47$ при $p \leq 0,01$). Даний страх, імовірно, є одним з наслідків негативного ставлення до себе та заниженої самооцінки, і є причини стверджувати, що чим більше дитина тривожиться на уроці і боїться виявитися гіршим за інших – тим більш негативно вона відносить-ся до себе.

Пізнавальна активність на уроці позитивно корелює з страхом отримати погану оцінку ($r_{xy} = 0,34$ при $p \leq 0,05$). Даний страх тісно пов'язаний з шкільною успішністю і можна сказати, що чим більша пізнавальна активність підлітка на уроці – тим більший його страх отримати погану оцінку. Негативний кореляційний зв'язок показує пізнавальна активність на уроці та наступні страхи: страх що викличуть до дошки ($r_{xy} = -0,34$ при $p \leq 0,05$), та страх перевірки домашнього завдання ($r_{xy} = -0,43$ при $p \leq 0,05$). Обернений зв'язок свідчить, про те, якщо дитині цікаво на уроці, у неї висока пізнавальна активність та високий пізнавальний інтерес – тим менший страх перевірки домашнього завдання та страх що викличуть до дошки. Слід зазначити, що пізнавальна активність це один з засобів подолання страхів підлітка на уроці. Тому учителям при підготовці до уроку слід будувати його так, щоб зацікавити учня, використовувати інтерактивні методи навчання та методичні розробки уроків.

До числа негативних емоційних переживань, які актуалізуються на уроках, і які виявляє дана методика, належать переживання гніву, агресії та фрустрації. Кореляційний аналіз не виявив статистично значимих зв'язків між негативними емоційними переживаннями на уроках та шкільними страхами. Це свідчить, що саме на уроках діти не переживають подібних емоційних станів. Проте, у повсякденному житті діти переживають негативні емоційні стани, що впливають на формування шкільних страхів, а саме виявлена позитивна кореляція між негативними емоційними переживаннями та такими страхами як: не встигнути вчасно зробити завдання на контрольну роботу ($r_{xy} = 0,38$ при $p \leq 0,05$), страх виявитися гіршим за інших ($r_{xy} = 0,31$ при $p \leq 0,05$) та страх не зрозуміти пояснення учителя ($r_{xy} = 0,43$ при $p \leq 0,01$). Це указує на те, що чим більше підліток у повсякденному житті переживає негативні емоційні стани – тим швидше та інтенсивніше у нього формуються дані види страхів.

Пізнавальна активність у повсякденному житті також грає важливу роль у подоланні шкільних страхів підлітків. Так, пізнавальна активність за тестом А.Д.Андреєвої тісно пов'язана з такими страхами: страх, що викличуть до дошки ($r_{xy} = 0,44$ при $p \leq 0,01$), страх покарання за запізнення ($r_{xy} = 0,31$ при $p \leq 0,05$), страх перевірки домашнього завдання ($r_{xy} = 0,35$

при $p \leq 0,05$), страх відповідати навіть коли знаю відповідь ($r_{xy} = 0,34$ при $p \leq 0,05$). Тобто чим сильніше у учнів проявляється пізнавальна активність, тим нижче у них виражені дані страхи серед підлітків.

Загальна чи фоновая тривожність у повсякденному житті підлітків досить тісно пов'язана з шкільними страхами. Виявлена позитивний кореляційний зв'язок між тривожністю та такими страхами як: страх, що викличуть до дошки ($r_{xy} = 0,35$ при $p \leq 0,05$), перевірки домашнього завдання ($r_{xy} = 0,34$ при $p \leq 0,05$), не зрозуміти пояснень учителя ($r_{xy} = 0,37$ при $p \leq 0,05$). Це говорить, що зі зростанням тривожності зростають і описані вище страхи. Також зі зростанням тривожності, зростають і страх покарання за запізнення ($r_{xy} = 0,34$ при $p \leq 0,05$), і страх того, що ніхто не захоче дружити з учнем у класі ($r_{xy} = 0,31$ при $p \leq 0,05$).

Висновки.

1. Різноманітні страхи підлітків мають тенденцію до об'єднання у логічно обгрунтовані групи. В структурі шкільних страхів проявляються 3 кластери: I – «боюсь отримати погану оцінку – боюсь, що викличуть до дошки, коли не готовий до уроку», II кластер розбитий на два під кластери – 1 – «боюсь, що викличуть до дошки – боюсь почути за спиною намішки однокласників», 2 – «боюсь самого учителя – боюсь перевірки домашнього завдання», III – «запізнитися на урок – викличуть до директора школи». Виходячи з цього можна також виділити причини шкільних страхів підлітків, такі як: однокласники, як джерело страхів, фактор підготовки до уроків, фактор неготовності до навчання та фактор недостатньої навчальної самоорганізації.

2. Показники шкільних страхів у підлітків корелюють з їх атрибутивними стилями. Схильність до песимістичного стилю пояснення успіху пов'язана з такими страхами, як: страх, що викличуть до дошки, не знати відповіді на питання учителя, викличуть до дошки, коли не готовий до уроку, ніхто у класі не захоче дружити з підлітком та страх відповідати навіть коли дитина знає відповідь. Песимізм у ситуаціях невдач корелює з страхом слухати, коли учитель зачитує оцінки з контрольної роботи.

3. Тривожність під час навчального процесу є головним чинником виникнення та формування шкільних страхів, проте пізнавальна активність під час уроків та в повсякденному житті допомагає подолати ті страхи, які виникають у школі. Тому учителям під час підготовки до занять необхідно методично будувати навчальний матеріал для активізації пізнавального інтересу кожного учня. В загальному можна сказати, що підлітки оцінюють свої щоденні (фонові) переживання стану тривоги більш позитивно, ніж на уроці. Проте присутність на заняттях допомагає зменшити частоту переживання емоцій гніву і фрустрації у порівнянні з повсякденним життям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Л. Последствие страха, тревоги и гнева / Л. Алексеева. — Директор школы. — №6. — 2000 — С. 88.
2. Андреева А.Д. Диагностика эмоционального отношения к учению в среднем и старшем школьном возрасте / А.Д. Андреева // Научно-методические основы использования в школьной психологической службе конкретных психодиагностических методик / Под ред. И.В. Дубровиной. — М., 1988. — С. 129-146.
3. Астапов В.М. Тревожность у детей / В.М. Астапов. — СПб.: Питер, 2004. — 224 с.
4. Гордеева Т.О. Диагностика оптимизма как стиля объяснения успехов и неудач. Опросник СТОУН / Т.О. Гордеева, Е.Н. Осин, В.Ю. Шевяхова. — М.: Смысл, 2009. — 152 с.
5. Гордеева А. Тривожність молодших школярів у процесі адаптації до школи: шляхи та методи психокорекції / А. Гордеева // Психолог. — 2009. — №14. — квітень. — С. 1-2.
6. Захаров А.И. Дневные и ночные страхи у детей / А.И. Захаров. — СПб.: «Издательство СОЮЗ», 2000. — 448 с.
7. Захаров А.И. Происхождение детских неврозов и психотерапия / А.И. Захаров. — М.: 2000. — 448 с.
8. Кондаш О. Хвилювання: страх перед випробуванням / О. Кондаш. — К.: Рад. школа, 1981. — 170 с.
9. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. — К.: Рад. школа, 1989. — 608 с.
10. Кузнецов М.А. Шкільні страхи: Види, умови прояву та шляхи подолання / М.А. Кузнецов, І.В. Бабарикіна. — Х.: ХНПУ, 2012. — 227 с.
11. Кузнецов М.А. Види студенческих страхов и особенности их динамики / М.А. Кузнецов, В.С. Шаповалова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. — № 49. — Х.: ХНПУ, 2014. — С. 58-68.
12. Кузнецов М.А. Студентські страхи: Види, структура, динаміка та шляхи корекції / М.А. Кузнецов, В.С. Шаповалова. — Х.: Діса плюс, 2016. — 342 с.
13. Мазур А.В. Страх як психологічна проблема особистості / А.В. Мазур // Практична психологія та соціальна робота. — №3. — 2002. — С. 13-17
14. Максим О.В. Особливості емпатійної поведінки вчителя початкової школи / О.В. Максим // Практична психологія та соціальна робота. — № 7. — 2005. — С. 11-16.
15. Микляева А.В. Школьная тревожность: диагностика, коррекция, развитие / А.В. Микляева, П.В. Румянцева. — СПб.: Речь, 2006. — 256 с.
16. Нелюбова Т.В. Детские невротические страхи, их диагностика и коррекция / Т.В. Нелюбова, Н.Б. Гриншпун. — М.: Просвещение, 1993. — 227 с.
17. Прохаренко І. Дитячі страхи / І. Прохаренко // Психолог дошкілля. — № 3. — 2012. — С. 9-10.
18. Склярченко О.М. Психологічні детермінанти та психокорекція шкільних страхів у молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.07 — педагогічна та вікова психологія / Склярченко О.М. — К.,

2005. — 22 с.

19. Томчук С.М. Генеза негативних психічних станів молодших школярів та їх корекція: автореф. дис.. на здобуття наук, ступеня канд. псих, наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Томчук С.М. — К., 2006. — 25 с.

20. Щербатых Ю. Психология страха: популярная энциклопедия / Ю. Щербатых. — М.: Изд-во Эксмо, 2004. — 512 с.

21. Seligman M.E.P. Explanatory style as a predictor of productivity and quitting among life insurance sales agents / M.E.P. Seligman, P. Shulman // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1986. — V. 50. — P. 832-838.

Надійшла до редколегії 18.01.2017